

THE VIEWS OF TURKESTAN JADIDS ON LITERARY LANGUAGE AND THEIR ROLE IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Ismoiljon Xujakhonov

Associate Professor, PhD in History

Oriental University of the Republic of Uzbekistan

E-mail: khujahonov@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Jadidism, national identity, literary language, Turkic language, Uzbek language, mother-tongue education, national consciousness, press, Behbudi, Fitrat, Avloni, Turkestan.

Received: 13.06.26

Accepted: 14.06.26

Published: 15.06.26

Abstract: This article examines the views of the Turkestan Jadids on the national literary language and their role in shaping Uzbek national consciousness. The study analyzes Jadid reforms in the fields of language, education, and print culture, focusing on their efforts to promote mother-tongue education and standardize the Turkic literary language. It also explores Jadid intellectual activities within the broader context of Russian colonial policies, Pan-Turkism, and regional linguistic developments. The article highlights the ideas of prominent Jadid figures such as Mahmudhoja Behbudi, Abdullah Avloni, Abdurauf Fitrat, and Hoji Muin regarding language and national identity, emphasizing their historical contribution to the emergence of modern Uzbek national consciousness.

TURKISTON JADIDLARINING ADABIY TIL HAQIDAGI QARASHLARI VA MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASHDAGI O‘RNI

Ismoiljon Xo‘jaxonov

O‘zbekiston Respublikasi

Oriental universiteti dotsenti, t.f.n.

khujahonov@mail.ru

Toshkent O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, milliy o‘zlik, adabiy til, turkiy til, o‘zbek tili, ona tili

Annotatsiya: Mazkur maqolada Turkiston Jadidlarining milliy adabiy til haqidagi qarashlari hamda ularning o‘zbek

ta'limi, milliy ong, matbuot, Behbudiy, Fitrat, Avloniy, Turkiston.

milliy ongini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Jadidlarning til, ta'lim va matbuot sohasidagi islohotlari, ona tilida ta'limni rivojlantirishga qaratilgan faoliyati hamda turkiy adabiy tilni standartlashtirishga oid qarashlari yoritilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati, pan-turkizm g'oyalari va mintaqaviy lingvistik jarayonlar kontekstida Jadidlarning milliy uyg'onish harakatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Hoji Muin kabi Jadid namoyandalarining til va milliy o'zlik masalasidagi fikrlari tahlil qilinib, ularning zamonaviy o'zbek milliy ongini shakllantirishdagi tarixiy ahamiyati ochib berilgan.

ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ ДЖАДИДОВ НА ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ

Исмоилжон Хўжахонов

Доцент, кандидат исторических наук

Университет Oriental Республики Узбекистан

E-mail: khujahonov@mail.ru

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: джадидизм, национальная идентичность, литературный язык, тюркский язык, узбекский язык, обучение на родном языке, национальное сознание, печать, Бехбуди, Фитрат, Авлони, Туркестан.

Аннотация: В данной статье анализируются взгляды туркестанских джадидов на национальный литературный язык и их роль в формировании узбекского национального самосознания. В исследовании рассматриваются реформы джадидов в области языка, образования и печати, их деятельность по развитию обучения на родном языке, а также идеи стандартизации тюркского литературного языка. Особое внимание уделяется национально-просветительскому движению джадидов в контексте колониальной политики Российской империи, пан-тюркизма и региональных лингвистических процессов. В статье анализируются взгляды Махмудходжи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата, Ходжи Муина и других представителей джадидизма на язык и

национальную идентичность, а также раскрывается их историческая роль в формировании современного узбекского национального сознания.

Kirish. Milliy ongning paydo bo'lishi va milliy o'zlikni shakllantirish zamonaviy tarixiy davrning belgilovchi hodisalari sifatida keng tan olingan. Butun dunyo bo'ylab millat qurish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, sanoatlashtirish va zamonaviy siyosiy hamda madaniy institutlarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ijtimoiy hayotning asosiy tashkil etuvchi tamoyili sifatida diniy avtoritetning pasayishi, savodxonlikning kengayishi hamda hududiy va til birligi asosidagi jamiyatlarning shakllanishi zamonaviy milliy o'zlikning rivojlanishiga hissa qo'shgan. Shunga qaramay, keng qamrovli tadqiqotlarga qaramay, milliy o'zlikning aniq tabiati va kelib chiqishi masalasi hanuz bahsli qolmoqda.

Zamonaviy milliy o'zlik haqidagi munozaralarda ikki asosiy nazariy yondashuv hukmronlik qiladi. Primordialistik yondashuv milliy o'zlikni oldindan mavjud bo'lgan madaniy, til va nasabiy aloqalar bilan bog'liq deb hisoblaydi va u tarixiy sharoitlarda tabiiy ravishda yuzaga keladi, deb ta'kidlaydi. Konstruktivistik yondashuv esa millatni ijtimoiy jihatdan yaratilgan hodisa sifatida ko'radi va intellektual va elita qatlamlari milliy ongni uyg'otishda, umumiy tarix, ramzlar va madaniy narrativlarni yaratishda faol rol o'ynaydi, deb hisoblaydi. Farqlariga qaramay, ikkala yondashuv ham til, iqtisodiy tuzilmalar va hududiy birlashuv milliy o'zlik shakllanishida markaziy ahamiyatga ega ekanini tan oladi.

Markaziy Osiyoda bu omillar o'rtasidagi o'zaro ta'sir ayniqsa murakkab bo'lgan. Mintaqaning turkiy tilli aholisi jumladan, o'zbeklar, qozog'istonliklar, qirg'izlar, turkmanlar va boshqalar madaniy va dini umumiyliklarga ega bo'lish bilan birga, til va hududiy jihatdan sezilarli darajada farqlangan. Shu bois, o'zbek milliy ongining shakllanishini tushunish til, ta'lim, nashr-matbaa madaniyati va ijtimoiy islohot harakatlarini, xususan, rus imperializmi davrida musulmon jamiyatlarini modernizatsiya qilishga intilgan Jadid harakatini chuqur tahlil qilishni talab qiladi.

Jadidlar Turkistonda yigirmainchi asr boshlarida paydo bo'lgan ilg'or intellektual guruh bo'lib, ular ta'limni modernizatsiya qilish, savodxonlikni oshirish va diniy amaliyotlarni isloh qilishni maqsad qilgan, shu bilan birga islom va mahalliy madaniy merosning muhim jihatlarini saqlab qolishga intilgan. Ularning dasturida milliy adabiy tilni rivojlantirish markaziy o'rin tutgan bo'lib, ular buni milliy ongni uyg'otish va ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotga erishishning zarur sharti deb hisoblagan. Ushbu tadqiqot Jadidlarning tilga oid g'oyalari, turkiy adabiy tilni targ'ib qilish strategiyalari va bu harakatlarning o'zbek milliy o'zligini shakllantirishdagi rolini o'rganadi.

Adabiyotlar tahlili. Markaziy Osiyoda milliy o'zlik shakllanishini o'rganish mahalliy va xalqaro olimlarning e'tiborini jalb qilgan. Tadqiqotlar o'zbek milliy ongining yuzaga kelishiga ta'sir qilgan ijtimoiy-madaniy, til va siyosiy omillarni o'rganib chiqqan, ko'pincha milliy o'zlikning asosiy belgisi sifatida turkiy aloqaning ahamiyati ta'kidlangan. Shunga qaramay, ushbu jarayonda tilning o'rni har doim yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan.

Amerikalik olim Adeeb Khalid Jadidlar tomonidan olib borilgan madaniy va ta'lim islohotlarini keng qamrovli tarzda tahlil qiladi va ularning keng milliy loyihalar doirasida standartlashtirilgan turkiy adabiy tilni rivojlantirishga bo'lgan harakatlarini yoritadi [Khalid, 1999:196]. Khalidning fikricha, Jadidlar o'zbek milliy o'zligini shakllantirishda muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, ularning faoliyatidagi lingvistik o'lcham yetarlicha mustaqil analitik nuqtai nazar sifatida ko'rilmagan.

Nemis tadqiqotchisi Ingeborg Baldauf ham Jadidlarning til va milliy o'zlikni shakllantirishdagi rolini tushunishda muhim hissa qo'shgan. Uning "Sketches on Twentieth-Century Uzbek Literature" asarida u mashhur Jadid arboblari, xususan, Mahmudxo'ja Behbudining til va adabiyot sohasidagi modernizatsiya harakatlarini tahlil qiladi. Behbudi faoliyati turkiy adabiy tilni rivojlantirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan [Baldauf, 2001]. Baldauf shuningdek, "Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation" maqolasida til islohoti va milliy o'zlik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qilib, umumiy o'zbek milliy identitetini yaratishda tilning strategik ahamiyatini ta'kidlaydi [Baldauf, 1991:79-95].

Boshqa olimlar ham shunga o'xshash mavzularni o'rgangan. D. Alimova Jadid harakatida diniy bag'rikenglik, etnik o'zini anglashi va til o'rtasidagi kesishmalarni ko'rib chiqadi, turkiy tilni saqlash va targ'ib qilishning milliy uyg'onish loyihalarining ajralmas qismi ekanini ta'kidlaydi [Alimova, 2009:64-78]. Shuningdek, o'zbek tadqiqotchilari N. Karimov, S. Ahmedov, B. Hasanov, B. Irzayev, D. Jamolova va Sh. Nazarova o'zbek milliy ongini shakllantirishda tilning rolini yanada chuqur o'rgangan, bu jarayonni adabiy islohotlar, ta'lim tashabbuslari va millatchilik g'oyalarining tarqalishi bilan bog'lagan [Karimov, 2005; Ahmedov, 2018; Hasanov, 2024; Irzayev, 2020; Jamolova, 2024; Nazarova, 2022].

Ushbu tadqiqotlar umumiy ravishda Jadidlarning loyihalarida turkiy tilning ahamiyatini tan olgan bo'lsa-da, milliy adabiy tilning shakllanishi jarayonlari, intellektual strategiyalar va bahs-munozaralarni tizimli tarzda tahlil qilish hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Bu bo'shliq, ayniqsa, imlo islohotlari, dialektlarning standartlashtirilishi va mahalliy, mintaqaviy hamda pan-turkiy lingvistik ta'sirlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muhokamasida seziladi.

Ushbu tadqiqot tarixiy manbalarni, Jadidlar nashrlarini va zamonaviy tadqiqotlarni sintez qilish orqali Turkiston Jadidlarining milliy adabiy tilni rivojlantirishni qanday tushunganini, targʻib qilganini va amalga oshirganini, shuningdek, bu harakatning oʻzbek milliy ongini uygʻotishdagi rolini keng qamrovli tahlil qilishni maqsad qiladi. Shu bilan birga, Jadidlarning lingvistik faoliyati 20-asr boshidagi Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar kolonial bosimlar, taʼlim islohotlari va matbaa madaniyati rivojlanishi kontekstida joylashtiriladi.

Tahlil va Muhokama. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi Turkiston Jadidlarining milliy adabiy tilni rivojlantirishdagi rolini chuqur tahlil qilish va shu jarayon orqali oʻzbek milliy ongini uygʻotishdagi hissasini aniqlashdir. Bir qarashda, standartlashtirilgan adabiy tilni targʻib qilish faqat lingvistik harakatdek koʻrinishi mumkin. Biroq chuqurroq tahlil uning ijtimoiy-madaniy, siyosiy va taʼlimiy ahamiyatini koʻrsatadi.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo chuqur ijtimoiy-madaniy oʻzgarishlar davrini boshdan kechirgan. Anʼanaviy bilim va hokimiyat tuzilmalari, diniy institutlar va mahalliy urf-odatlariga asoslangan tizimlar, modernizatsiya va Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan kolonial siyosat taʼsirida tobora sinovga duch kelgan. Mustamlakachilikdan oldin mintaqada oʻzlik asosan diniy va hududiy asosda shakllangan edi. Jamiyatlar oʻzini musulmon yoki Toshkentlik, Qoʻqonlik yoki Buxorolik kabi hududiy aloqalar bilan aniqlardi. Koʻchmanchi aholida urugʻ va qabilaviy tuzilmalar kuchli boʻlsa, mahalliy aholi diniy va madaniy-urfi tizimlar atrofida tashkil etilgan edi.

Rossiya imperiyasi maʼmuriyati kirishi bilan bu tizimlarga yangi dinamika kiritildi. Kolonial siyosat mahalliy aholini etno-til birliklari asosida tasniflashni ragʻbatlantirib, ijtimoiy oʻzlikni milliy va tilga qarab qayta aniqlashga harakat qildi. Rossiya hukumatlari rus tilini oʻrganishni imperiya tizimiga integratsiya vositasi sifatida targʻib qilgan, shu bilan birga mahalliy tillarning rasmiy va taʼlim kontekstlarida rivojlanishini cheklashga intilgan. Jadidlar bu siyosatni madaniy davomiylik va mahalliy oʻzlikka tahdid sifatida qabul qilib, milliy adabiy tilni rivojlantirishga harakat qilgan.

Taʼlim Jadidlarning strategiyasida markaziy oʻrin tutgan. Ular tanqidiy tushundilar: haqiqiy maʼrifat va modernizatsiyaga faqat oʻquvchilar tushunadigan tilda taʼlim berilganda erishish mumkin. Anʼanaviy madrasa va maktablarda fors va arab tillaridagi matnlar ishlatilgan, bu esa turkiy lahjalarda soʻzlashuvchi talabalar uchun koʻpincha tushunarsiz boʻlgan. Mahmudxoʻja Behbudi bu holatni shunday tasvirlaydi: “Darslik arab tilida, oʻqituvchi turkiy, tushuntirish va tarjima esa fors tilida bu juda gʻalati holat” [Behbudi, 1913:12].

Jadidlar yechimi oʻquv materiallarini ona tilida yaratish boʻlib, turkiy (oʻzbek) tilida savodxonlikni oshirish va uni zamonaviy bilim vositasi sifatida rivojlantirishga qaratilgan edi.

Jadidlarning ta'lim islohotlari shunchaki til o'rgatish bilan cheklanmagan. Ular tanqidiy fikrlash, ilmiy tafakkur va madaniy ongini rivojlantirishni, shu bilan birga islom va mahalliy an'analarni hurmat qilishni maqsad qilgan. Ular zamonaviy pedagogik metodlarni joriy etish bilan jamiyatning axloqiy va ma'naviy asoslarini saqlashni muvozanatlashtirishga harakat qilgan. Buning uchun ona tilida darsliklar, o'quv qo'llanmalari va davriy nashrlar yaratilib, madaniy va intellektual hayotda faol ishtirok eta oladigan savodli jamiyat shakllantirilgan.

Jadidlar targ'ib qilmoqchi bo'lgan turkiy adabiy til Chag'atoy adabiy an'anasiga yaqin bog'langan. XV-XIX asrlarda gullab-yashnagan Chag'atoy tili yangi o'zbek tiliga tarixiy va adabiy poydevor yaratgan. Jadidlar tilni standartlashtirish, arab va fors so'zlarini me'yordan ortiqcha ishlatmaslik va mintaqaviy lahjalar farqlarini muvofiqlashtirish zaruriyatini tushungan. Bu til standartizatsiyasi Turkistonda yagona tushuniladigan adabiy madaniyatni yaratish uchun zarur edi.

Jadidlar orasida arab va fors elementlarini qanchalik saqlash masalasida farqlar bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudi pragmatik nuqtai nazardan shunday fikr bildiradi: "Tilimizdan fors va arab so'zlarini chiqaraylik bu oson orzu, lekin amalga oshirib bo'lmaydigan narsa" [Behbudi, 1913:14]. Uning o'miga u ona ta'limidan boshlab keng jamoatchilik savodxonligiga qadar bosqichma-bosqich rivojlanishni tavsiya qilgan, shu bilan turkiy adabiy tilning barqaror rivojlanishini ta'minlagan.

XX asr boshlarida pan-turkiy harakat ham kuchayib, barcha turkiy tilli xalqlarni yagona til va madaniy maydon ostida birlashtirishni maqsad qilgan. Turkiya, Qrim va Kavkaz intellektuallari ta'sirida bu harakat Jadidlar uchun imkoniyatlar va qiyinchiliklar yaratgan. Bir tomondan, pan-turkiy harakat til islohotlari va madaniy tiklanish modellari taklif qilgan. Boshqa tomondan, u mahalliy o'zliklarni, jumladan shakllanayotgan o'zbek milliy ongini soya ostida qoldirish xavfini tug'dirgan.

Abdurauf Fitrat va "Chag'atoy doirasi" bu muammoga Jadidlarning javobini namoyon qiladi. Doira o'zbek adabiy tilini va adabiyotini targ'ib qilishga qaratilgan bo'lib, Chag'atoy adabiy an'anani o'zbek madaniy merosi sifatida ko'rsatgan. Fitrat shunday izohlagan:

"Hayot menga pan-turkiyizmga mahkam yopishib qolishga imkon bermadi. Men o'zbek millatchisiga aylandim... Turkiy tillar va adabiyotlarni birlashtirish shiori ostida harakatlar qilindi... Shu harakatga qarshi 'Chag'atoy doirasi' tashkil etildi... pan-turkiy guruhlar va o'ng qanot Jadidlariga qarshi kurash olib bordi" [Fitrat, 1917-1918:232].

Jadidlar milliy tilni alohida ta'kidlab, o'zbek o'zligini mustahkamlashga harakat qilgan, shu bilan birga turkiy madaniy birlikning keng oqimlarida yo'l topgan.

Rossiya imperiyasining siyosati mahalliy tillarning rivojlanishi uchun katta qiyinchilik tug'dirgan. Rossiya hukumatlari rus tilida ta'limni targ'ib qilgan va mahalliy adabiy an'analarni bostirishga harakat qilgan. Ona tilida yangi uslubdagi maktablar shubha bilan qaralgan va Rossiya musulmon hududlarida pan-turkiy adabiy til yaratishga bo'lgan harakatlar ko'pincha kolonial ma'muriyat tomonidan to'xtatilgan. Jadidlar ona tilida ta'lim berish va mahalliy til nashrlarini rag'batlantirish orqali imperiya maqsadlariga qarshi bevosita kurashgan.

Jadidlarning nashrlari gazeta, jurnallar va darsliklar qarshilikning muhim vositalariga aylangan. Masalan, Abdulla Avloniy til va madaniyatning buzilishi xavfini ta'kidlab shunday yozgan:

“Biz, Turkiston xalqi, faqat milliy tilimizni saqlamayapmiz, uni asta-sekin unutib va yo'qotib boryapmiz... Rus tilini bilish zarur, albatta... lekin uni o'rniida ishlatish lozim” [Avloniy, 2008:33].

Shuningdek, Sadoyi Turkistonga hissa qo'shgan Abdurauf Muzaffarzoda til, axloq va intellektual rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlab, turkiy tilni saqlashni milliy burch sifatida ko'rsatgan [Muzaffarzoda, 1914].

Turkiston Jadidlari til islohotini o'zlarining ijtimoiy-madaniy va ta'limiy kun tartibining markaziga qo'ygan. Ular milliy adabiy til yaratishning faqat lingvistik xohish-iroda masalasi emasligini, balki milliy ongini uyg'otish va jamiyatni modernizatsiya qilish uchun zarur vosita ekanligini tushungan. An'anaviy Markaziy Osiyo jamiyatlarida turkiy og'zaki til uzoq vaqt fors va arab tillariga bo'ysungan; ular adabiyot, diniy ta'lim va ma'muriy xatlashuvni egallab olgan. Qur'on tili sifatida arab tili muqaddas maqomga ega bo'lsa, fors tili ilm-fan, byurokratiya va yuqori madaniyat tili sifatida xizmat qilgan. Turkiy tillar esa kundalik hayotda so'zlashish vositasi bo'lib, mintaqalar bo'ylab tushunarli standart adabiy shaklga ega emas edi.

Jadidlarning lingvistik islohoti turkiy tilni adabiy va ta'lim vositasi maqomiga ko'tarishni maqsad qilgan. Bu jarayonning markazida klassik Chag'atoy adabiy an'anasini jonlantirish turgan, u zamonaviy o'zbek tiliga tarixiy legitimlik va strukturaviy poydevor yaratgan. Biroq, Jadidlar Chag'atoy tilining mintaqalarda turlicha rivojlanganini tushungan; bu esa murakkab dialekt mozaikasini hosil qilgan. Masalan, Samarqand, Buxoro va Farg'ona vodiysi dialektlari fors va arab ta'siriga sezilarli darajada boy bo'lgan. Shu bois, Jadidlar uchun eng asosiy vazifa mintaqaviy farqlarni yengib o'tadigan va keng jamoatchilik uchun tushunarli bo'lgan standart adabiy til yaratish edi [Jamolova, 2024:184].

Darsliklar, o'quv qo'llanmalari va didaktik adabiyot bu lingvistik modernizatsiyaning markaziy vositalari bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudi va Hoji Muin kabi pionerlar savodxonlikni

oshirish va tushunishni osonlashtirish uchun ona tilida materiallar yaratish zarurligini ta'kidlagan. Behbudi til islohotini bosqichma-bosqich olib borishni tavsiya qilgan, turkiy tildan fors va arab so'zlarini darhol chiqarib tashlashning imkonsizligini eslatib, ayollarni ta'lim orqali boshlashni maslahat bergan, chunki ular til va madaniy qadriyatlarni uzatishda muhim rol o'ynagan [Behbudi, 1913:14].

Darsliklardan tashqari, Jadidlar turkiy tilida adabiy asarlar, she'rlar va pyesalar yaratgan; maqsadlari tilni boyitish va zamonaviy adabiy ifoda namunalarni taqdim etish edi. Ushbu harakatlar nafaqat turkiy tilning maqomini oshirgan, balki uni intellektual muloqot, axloqiy tarbiya va ijtimoiy tanqid vositasi sifatida mustahkamlashga xizmat qilgan. Adabiy ishlab chiqarish millat qurish loyihasi bilan chambarchas bog'langan: umumiy lingvistik va adabiy maydon yaratish orqali Jadidlar Markaziy Osiyodagi turli jamoalar orasida birlashtiruvchi o'zlik va hissiyotlarni uyg'otishga harakat qilgan.

Jadidlar tashqi lingvistik ta'sirlardan ham xabardor bo'lgan. Ma'muriy va savdo sohalarida rus tilining amaliy zaruratini tan olgan bo'lsalar-da, uning turkiy lug'at va adabiy normalarga kirib kelishidan ehtiyot bo'lgan. Shuningdek, pan-turkiy ta'sirlarni tanqidiy baholab, tashqi modellarga va mahalliy lingvistik an'analarga muvozanat topishga intilgan. Bu nozik yondashuv Jadidlarning kengroq maqsadini modernizatsiya va madaniy merosni saqlashni birlashtirishni aks ettirgan, bu esa Jadid fikrining muhim xususiyati hisoblanadi.

Savodxonlikni targ'ib qilish, yozma materiallar yaratish va turkiy adabiy tilni standartlashtirish orqali Jadidlar milliy intellektual madaniyatning poydevorini yaratgan. Ularning ishlari tilni asosan og'zaki va mintaqaviy vositadan ta'lim, jurnalistika, adabiyot va ilmiy muloqot vositasiga aylantirib, bir xil milliy ongning shakllanishiga zamin yaratgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda matbuotning paydo bo'lishi mintaqaning madaniy va intellektual hayotida inqilobiy o'zgarish bo'ldi. Jadidlar matbuotni nafaqat til islohoti, balki milliy ongni uyg'otish uchun strategik vosita sifatida tan olgan. Ular gazeta, jurnal va risolalarni ona tilida nashr etish orqali an'anaviy ta'lim va keng aholi o'rtasidagi tafovutni kamaytirishga intilgan; ko'plab odamlar fors, arab va tobora rus tilining ustunligi sababli bilimga cheklangan kirish imkoniyatiga ega bo'lmagan.

Oyna, Shuhrat, Sadoyi Turkiston va Ishtirokiyun kabi gazetalar savodxonlikni, zamonaviy g'oyalarni va milliy ongni targ'ib qilishda markaziy rol o'ynagan. Jadidlar uchun gazeta shunchaki yangilik berish vositasi emas edi; u madaniy islohotning vositasi sifatida xizmat qilgan. Undagi maqolalar ko'pincha ta'lim, gigiyena, fuqarolik mas'uliyati va savodxonlikning ahamiyati kabi mavzularni yoritgan, shu orqali jamoaviy o'zlik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirgan. Bundan

tashqari, gazetalar lingvistik islohot, imlo standartizatsiyasi va barcha turkiy tili aholiga tushunarli yagona adabiy til yaratish bo'yicha muhokama maydoni bo'lib xizmat qilgan [Behbudi, 1913:12-14; Muin, 1918].

Jadid matbuoti duch kelgan birinchi muammolardan biri tushunarli til masalasi bo'lgan. Farg'ona vodiysi, Samarqand, Buxoro va boshqa hududlarda so'zlashiladigan turli dialektlar keng tarqalgan bo'lib, ularni birlashtiradigan standart turkiy yozma til yaratish zarur edi. Bu ayniqsa ta'limiy nashrlar uchun muhim edi, chunki darsliklar va qo'llanmalar turli hududlardan kelgan talabalar uchun tushunarli bo'lishi kerak edi. Jadidlar buni Chag'atoy adabiy an'anasiga tayangan holda hal qilgan, uning lug'ati, sintaksisi va uslubiy normalarini zamonaviy o'zbek tiliga moslashtirgan, shu bilan birga klassik adabiy shakllarning madaniy obro'sini saqlagan.

Matbuot ideologik munozaralar platformasi sifatida ham xizmat qilgan. Maqolalarda an'ana va modernizatsiya o'rtasidagi ziddiyat, Islomning jamiyatdagi roli va milliy o'zlikning ahamiyati ko'pincha muhokama qilinadi. Masalan, Mahmudxo'ja Behbudi an'anaviy ta'lim uslublaridagi nuqsonlarni ta'kidlab shunday yozadi:

“Darslik arab tilida, o'qituvchi turkiy, tushuntirish esa fors tilida” [Behbudi, 1913].

Bunday tanqidlar orqali matbuot mavjud ta'lim amaliyotiga qarshi chiqqan va ona tilining ta'lim va intellektual hayotdagi markaziy rolini ilgari surgan.

Bundan tashqari, matbuot pan-turkiy va xalqaro intellektual oqimlar bilan ham aloqada bo'lish imkonini bergan. Masalan, Ismoil Gaspirskiy pan-turkiy adabiy tilni targ'ib qilgan, va Jadid gazetolari bu g'oyalarni tarqatgan, shu bilan birga o'zbek tili va madaniyatining o'ziga xosligini ta'kidlagan. Bu dinamik o'zaro ta'sir mahalliy millatchilik, modernist islohot va pan-turkiy fikrni birlashtirgan, ko'pincha tilning tozaligi, lug'at va imlo masalalarida bahslarga olib kelgan.

Gazetalardan tashqari, Oyna va Shuhrat kabi davriy nashrlar turkiy tilida seriyali adabiy asarlar, she'rlar va hikoyalarni nashr qilgan. Bu nashrlar adabiy madaniyatni rivojlantirish, tilning ifoda imkoniyatlarini namoyish etish va yangi avlod o'quvchi va yozuvchilarni ilhomlantirishda muhim bo'lgan. Adabiy mazmun bilan ta'limiy maqolalarni birlashtirish orqali savodli jamoa shakllangan, ular milliy o'zlik, ijtimoiy islohot va madaniy tiklanish g'oyalarini tanqidiy o'rganishga qodir bo'lgan.

Jadid matbuoti jiddiy qiyinchiliklarga duch kelgan. Imperiya hukumatlari nashrlarni tez-tez tsenzura qilgan, mahalliy tillarda nashrlarni cheklashga harakat qilgan va millatchilik g'oyalarining tarqalishini to'xtatishga intilgan. Shunga qaramay, matbuot islohot, til standartizatsiyasi va milliy uyg'onishni targ'ib qilishning mustahkam platformasiga aylangan.

Jadid gazetalarning barqarorligi harakatning intellektual sadoqatini va chop etilgan materiallarni jamiyat ongini shakllantirish vositasi sifatida qadrlashini ko'rsatgan.

Xulosa qilib aytganda, Jadidlarning matbuot va nashrlari zamonaviy o'zbek milliy ongining asoslarini yaratishda muhim rol o'ynagan. Ular nafaqat savodxonlik va ta'lim vositasi bo'lgan, balki bahs-munozara, madaniy ishlab chiqarish va jamoaviy o'zlikni ifodalash platformasi sifatida xizmat qilgan. Standart adabiy tilni targ'ib qilish, islohot g'oyalarini tarqatish va xabardor o'quvchi avlodni shakllantirish orqali Jadid matbuoti XX asr boshlaridagi Turkistonda millat qurish loyihasining markaziy tarkibiy qismiga aylangan.

Ta'lim Jadidlar uchun Turkistonning modernizatsiyasi va madaniy tiklanishida markaziy o'rin tutgan. Harakatning intellektual arboblari jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy rivojlanish va siyosiy xabardorlikning kaliti xalqni o'qitishda ekanligiga qat'iy ishonishgan. Ushbu ta'lim islohotining markazida ona tilida ta'limga urg'u berish turgan, chunki ular milliy ongni shakllantirishning asosiy sharti sifatida uni ko'rgan.

Jadidlar islohotlaridan oldin an'anaviy ta'lim muassasalari madrasalar asosan diniy ta'limga yo'naltirilgan bo'lib, arab va fors tillarida amalga oshirilgan. Dars dasturi Qur'on va boshqa islomiy yozuvlarni yodlashga qaratilgan bo'lib, ilm-fan, tarix yoki amaliy bilimlarga kam e'tibor berilgan. Natijada, aholining ko'pchiligi diniy savodxon bo'lishiga qaramay, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotda keng ishtirok etish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega emas edi. Bundan tashqari, fors va arab tillari adabiy va ma'muriy hayotda hukmron bo'lganligi sababli, ayniqsa o'zbek tilida so'zlashuvchi turkiy aholi uchun bilimga kirish cheklangan edi [Khalid, 1999:196].

Jadidlar ushbu cheklovlarni tushungan holda "yangi uslub maktablari" (usul-i jadid)ni joriy qilgan, ular diniy ta'limni dunyoviy fanlar bilan birlashtirgan, jumladan arifmetika, tabiiy fanlar, geografiya va tarixni o'rgatgan. Ushbu maktablar ona tilida darsliklar va o'quv materiallaridan foydalangan, bilimni qulay va amaliy qilishga intilgan. Hoji Muin ta'kidlagan: "Har qanday millatda ta'lim tarqatish odamlarning o'z ona tilida amalga oshiriladi; shuning uchun biz xalqimizni ma'rifatlantirmoqchi bo'lsak, o'zbek tiliga alohida e'tibor berishimiz lozim" [Muin, 1918].

Ona tilida ta'lim milliy o'zlikni shakllantirishda bir necha muhim natijalarga olib kelgan. Birinchidan, bu talabalar orasida o'zlik tuyg'usini mustahkamlab, ularning til va madaniy merosiga bo'lgan g'ururini kuchaytirgan. O'zbek yoki boshqa turkiy lahjalarda ta'lim olish orqali bolalar tilning tarixiy chuqurligi, adabiy boyligi va ifoda imkoniyatlarini anglagan. Ikkinchidan, ona tilida ta'lim zamonaviy bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtirgan, talabalar yangi ilmiy va ijtimoiy tushunchalarni fors yoki arab tilidagi lingvistik to'siqlarsiz tushunib, o'rganish imkoniga

ega bo'lgan. Uchinchidan, bu turkiy adabiy tilni standartlashtirishga yordam bergan, chunki darsliklar, qo'llanmalar va o'quv materiallari Turkistonning turli hududlarida keng tushunarli bo'lishi uchun izchil imlo, grammatika va lug'at talab qilgan.

Ona tilida ta'limning ta'siri sinfdan tashqariga ham kengaygan. Ona tilida savodxonlik va adabiy faoliyatni targ'ib qilish orqali Jadidlar gazeta, jurnal va kitoblar bilan shug'ullana oladigan savodli jamoa yaratgan. Bu esa o'z navbatida islohot va millatchilik g'oyalarining tarqalishini kuchaytirib, savodxonlik, ta'lim va madaniy o'zlikni o'zaro mustahkamlovchi tsiklga aylantirgan. Abdulla Avloniy ona tiliga e'tiborsizlik xavfini shunday ta'kidlagan:

“Biz, Turkiston xalqi, nafaqat milliy tilimizni saqlamayapmiz, balki uni asta-sekin unutib va yo'qotib boryapmiz. Tilimizning yarmi arab va fors bilan to'la bo'lsa, endi rus tilini ham qo'shyapmiz. Albatta, hukumat tilini bilish bizning tirik qolishimiz va farovonligimiz uchun zarur, lekin uni o'rnida ishlatish kerak” [Avloniy, 2008:33].

Uning fikri Jadidlarning zamonaviy bilimlarni qabul qilish bilan milliy lingvistik o'zlikni saqlash o'rtasidagi ehtiyotkor muvozanatni qanday saqlaganini ko'rsatadi.

Jadid maktablari ayollarni intellektual jihatdan kuchaytirishga ham hissa qo'shgan. Onalar keyingi avlodning savodxonligi va qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynashini tushungan Jadidlar ayollar ta'limini targ'ib qilgan. Ta'lim olgan onalar til ko'nikmalari, madaniy bilimlar va islohot g'oyalarini bolalariga yetkazgan, shu bilan oilaviy darajada milliy o'zlikning shakllanishini mustahkamlashgan. Masalan, Mahmudxo'ja Behbudi til islohotlari va ta'limni uyda boshlashni tavsiya qilgan, ayollarni toza o'zbek tilida o'qitish orqali jamiyatni kengroq ma'rifatlantirish muhimligini ta'kidlagan [Behbudi, 1913].

Shuningdek, Jadidlar ona tilida ta'limni amalga oshirishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelgan. Rossiya mustamlaka ma'muriyati rus tilini boshqaruv va rasmiy ta'lim tili sifatida targ'ib qilgan, mahalliy tillarda maktablar ochilishini cheklashga harakat qilgan. Siyosatlar rus-milliy maktablarni qo'llab-quvvatlash va mahalliy til ta'limini cheklash orasida tebrangan, bu esa standart o'zbek adabiy tilini rivojlantirish uchun to'siqlar yaratgan. Shu qiyinchiliklarga qaramay, Jadidlar ona tilini faqat ta'lim vositasi emas, balki milliy o'zlik va madaniy davomiylikning asosiy elementi sifatida targ'ib qilishda davom etgan.

Ona tili ta'limi va milliy ong o'rtasidagi o'zaro ta'sir adabiy ishlab chiqarish orqali yanada mustahkamlangan. Maktab darsliklari, qo'llanmalar va o'quv materiallarida ko'pincha tarixiy rivoyatlar, xalq ertaklari va axloqiy hikoyalar bo'lib, unda milliy qahramonlar, tarixiy yutuqlar va madaniy an'analar yoritilgan. Ushbu matnlar orqali talabalar alohida jamoaga mansub ekanlik tuyg'usini ichki darajada qabul qilgan, til, tarix va o'zlikni birlashtirgan. Mazmun an'anaviy

qadriyatlar, Islomiy tamoyillar va zamonaviy ilmiy bilimlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan, shu bilan ma'rifatli va madaniy asosga ega fuqaro tayyorlashga yo'naltirilgan kompleks ta'lim tajribasini yaratgan.

XX asr boshlariga kelib, ona tili ta'limi, matbuot va adabiy faoliyatning uyg'unligi milliy o'zlikning shakllanishi uchun qulay zamin yaratgan. O'zbek tili og'zaki muloqot vositasidan reform, taraqqiyot va madaniy g'urur g'oyalarini ifodalay oladigan adabiy va intellektual vositaga aylangan. Jadidlarning ona tili ta'limiga e'tibori ta'limni nafaqat savodxonlik va amaliy bilim vositasi, balki milliy uyg'onish katalizatori sifatida xizmat qilishini ta'minlagan.

Xulosa. Turkiston Jadidlarining adabiy til va ta'limga oid qarashlari XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda milliy ongning uyg'onishida markaziy rol o'ynagan. Mintaqa Rossiya imperiyasi hukmronligi ostida jiddiy ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy o'zgarishlardan o'tayotgan bir paytda, Jadidlar tilni intellektual, ijtimoiy va milliy taraqqiyot vositasi sifatida muhim deb bilgan. Ularning fikricha, turkiy (o'zbek) tilini saqlash, rivojlantirish va standartlashtirish umumiy milliy o'zlikni shakllantirish va aholini zamonaviy bilimlar hamda islohotlarda faol ishtirok etishini ta'minlash uchun zarur edi.

Yangi uslub maktablarini tashkil etish, ona tilida darsliklar, qo'llanmalar, gazetalar va jurnallar nashr etish hamda savodxonlikni targ'ib qilish orqali Jadidlar savodli va madaniyatga ega aholi yaratishga intilgan. Ular tilni faqat muloqot vositasi emas, balki tarixiy davomiylik, madaniy meros va milliy g'urur ramzi sifatida ham tushungan. Ta'limni ona tili bilan bog'lash orqali Jadidlar bilim, qadriyatlar va islohot g'oyalarini avlod-dan-avlodga yetkazish imkonini yaratgan, shu bilan birga o'zlik va umumiy milliy birlik tuyg'usini shakllantirgan.

Bundan tashqari, Jadidlarning til islohotidagi faoliyati an'anaviy madaniy elementlarni saqlash bilan zamonaviy ilmiy va intellektual amaliyotlarni integratsiya qilish o'rtasida ehtiyotkor muvozanatni aks ettirgan. Ular fors, arab va rus tillaridan keladigan ortiqcha ta'sirga ham, qattiq an'anaviylikka ham qarshi turib, zamonaviy davr talablari uchun mos, madaniy asosga ega va amaliy adabiy til yaratishga intilgan. Mahmudxo'ja Behbudi, Hoji Muin, Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitrat kabi arboblarning lingvistik rivojlanish, imlo islohotlari va ona tilida ta'limning zarurligini ta'kidlagan, ularni bevosita milliy uyg'onish loyihasi bilan bog'lagan.

Jadidlar shuningdek o'sha davr siyosiy va ideologik bosimlariga ham duch kelgan. Rossiya mustamlaka ma'muriyati rus tilida ta'limni standartlashtirishga harakat qilgan, pan-turkiy harakatlar esa turkiy xalqlar orasida lingvistik birlashuvni targ'ib qilgan. Bunga javoban ular o'zbek adabiy tilini himoya qilgan, milliy o'zlikni mustahkamlash bilan birga keng turkiy madaniy

aloqalardan xabardor bo'lgan. "Chag'atoy doirasi" va imlo islohotlari kabi tashabbuslar ularning ta'lim va milliy maqsadlarni amalga oshirishga bag'ishlanganligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Turkiston Jadidlarining lingvistik va ta'limiy faoliyati o'zbek milliy ongini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning qarashlari til, ta'lim va madaniyatni ma'rifat, islohot va ijtimoiy taraqqiyot kabi kengroq maqsadlar bilan bog'ladi, zamonaviy o'zbek o'zligini shakllantirishning poydevorini yaratdi. Ularning yondashuvlari turlicha bo'lishiga qaramay, umumiy tamoyil shuki, umumiy til va savodli fuqarolar millatning saqlanishi, birligi va rivojlanishi uchun ajralmas hisoblanadi. Jadidlar merosi til, ta'lim va milliy o'zlikni shakllantirish o'rtasidagi ajralmas bog'liqlikni yoritadi va Markaziy Osiyoda millat qurish, madaniy tiklanish va lingvistik meros haqidagi zamonaviy tadqiqotlar uchun qimmatli tushunchalarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1999, p. 196.
2. Baldauf I. XX asr ўзбек адабиётига чизгилар. - Тошкент: 2001.
3. Baldauf I. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation // Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Vol. 32, No. 1, January-March 1991, pp. 79-95.
4. Алимова Д.А. Религиозно-национальная толерантность и этническая самоидентификация джадидов Туркестана // История как история история как наука. Феномен джадидизма. 2-часть. Ташкент, 2009. 64-78 бетлар.
5. Karimov N. Jadid adabiyoti: paydo bo'lish vaqti va sabablari // "Ma'rifat" gazetasi. 2005-yil 13-avgust.
6. Ahmedov S. Milliy hurriyat adabiyoti. - Toshkent: "Info capital books", 2018. - B. 268.
7. Hasanov B. XX asr boshlari Turkiston va milliy ziyolilar. – Toshkent: "Dunyo nashr" nashriyoti, 2024. - B. 204.
8. Irzayev B. O'zbek tili jonkuyari G'ozzi Olim Yunusov // "Tarixning noma'lum sahifalari". VIII kitob. – T.: "Akademnashr" nashriyoti. – B. 56-61.
9. Jamolova D. Jadidlik milliy harakati va til-imlo masalasi // "O'zbekiston tarixi jurnali". 2024-yil, 2-son.
10. Nazarova Sh. XX asr boshlari o'zbek she'riyatining yangilanish tamoyillari. - T.: "Akademnashr" nashriyoti. 2022. - B. 256.

11. Khalid A. Making Uzbekistan. Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Cornell University Press, 2015. - P. 430.
12. Xoji Muin. Vaqtsiz mubohasa (til birlashtirish to'g'risida) // Zarafshon gazetasi. 1924-yil, 7-fevral.
13. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ikki emas, to'rt til lozim // "Oyna" jurnali. 1913-yil. 1-son. 12-14-betlar.
14. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: 2008. 33-bet.
15. Buhbudiy M. Til masalasi // Tanlangan asarlar. (Tuzatilgan va to'ldirilgan 2-nashr). - Toshkent: 1999. 184-bet.
16. Hoji Muin. Til masalasi // «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi. 1918-yil. 20-avgust.
17. Abdurauf Fitrat. Yopishmagan gajjaklar // Tanlangan asarlar. III-jild. Dramalar, publisistik maqolalar. (Nashrga tayyorlovchi va muallif H.Boltaboyev. Toshkent, 2003. 232-bet.